

Γνωρίζουμε τους Μινωίτες 134 χρόνια μετά τις πρώτες ανασκαφές, του Μίνωα Καλοκαιρινού, στην Κνωσό;*

GERALD CADOGAN

ΕΚΑΤΟΝ τριάντα τέσσερα χρόνια μετά τις πρώτες ανασκαφές, του Μίνωα Καλοκαιρινού, στην Κνωσό ή εκατόν δώδεκα χρόνια μετά τις πρώτες εκείνες του Arthur Evans, μου φαίνεται ότι ως επιστήμη η μινωική αρχαιολογία έχει φτάσει μόλις σε μια μέση ηλικία της. Δεν έχει μεν τα χρόνια, το βάρος, την «αιωνιότητα» της φιλολογίας, της φυσικής, της ιστορίας και των άλλων καθιερωμένων επιστημών. Δεν είναι όμως ούτε βρέφος, όπως η βιοχημεία ή η πληροφορική, που ξεκίνησαν τις δεκαετίες του 1940 και του 1950. Η μινωική αρχαιολογία βρίσκεται κάπου στη μέση της μεγάλης επιστημονικής κλίμακας.

Έχω την τύχη να έχω ανέβει και ο ίδιος δύο-τρία σκαλοπάτια της κλίμακας αυτής των μινωικών σπουδών, δουλεύοντας εδώ στην Κρήτη 50 και πλέον χρόνια – από τα 134 μετά τον Καλοκαιρινό και τα 112 μετά τον Evans. Η Κρήτη έχει διαμορφώσει –και διαμορφώνει ακόμα– τη ζωή και τις διαθέσεις μου, τις επιστημονικές όσο και τις προσωπικές· και θέλω να εκφράσω το μεγάλο *Ευχαριστώ* μου, για πάρα πολλούς λόγους, σε όλους τους Κρητικούς, αρχαίους και σύγχρονους, ζωντανούς ή νεκρούς. Η σημαντική –κρητικιά βέβαια– συγγραφέας Ρέα Γαλανάκη, στον *Αιώνα των λαβυρίνθων* της, έβαλε στο στόμα του ιταλού αρχαιολόγου Federico Halbherr την τρομερή

* Ευχαριστώ θερμά την Κατερίνα Κόπακα για την πρόσκληση σε διάλεξη με το θέμα αυτό στο Πανεπιστήμιο Κρήτης στο Ρέθυμνο το 2012, καθώς και για την επιμέλεια του παρόντος γραπτού κειμένου, και τη μετάφραση των στίχων του W. H. Auden. Ευχαριστώ, επίσης, τόσο τη Συντακτική Επιτροπή του περιοδικού *Αριάδνη*, όσο και τον Μανόλη Καρέλλη και τον Δημήτρη Σάββα, οι οποίοι με προσκάλεσαν να δώσω μια πρώτη μορφή της ομιλίας στο Ηράκλειο στο πλαίσιο του κύκλου «Το Πανόραμα των Ιδεών», που διοργάνωσε η Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη το 2004. Για όσα σφάλματα παραμένουν, η ευθύνη είναι εντελώς δική μου.

συμβουλή προς ένα νεαρό κρητικό διανοούμενο: «Μη γίνετε ποτέ στην Κρήτη αρχαιολόγος».¹ Προσωπικά, δεν συμφωνώ καθόλου με τη συμβουλή αυτή. Δεν μπορώ να συμφωνήσω. Οι εμπειρίες μου εδώ λένε κάτι εντελώς διαφορετικό.

Στην Κρήτη, προπαντός στην Κνωσό, περισσότερο από ό,τι σε πολλά άλλα μέρη του Αιγαίου, υπάρχει μια ανθεκτική στον χρόνο παράδοση ανθρώπινης κατοίκησης, που ξεκινά με την εγκατάσταση στην Αρχική Νεολιθική (Initial Neolithic, κατά το νέο σύστημα του Peter Tomkins)² γύρω στο 7.000 π.Χ. και διαρκεί έως σήμερα: τουλάχιστον 9.000 χρόνια, τουλάχιστον 300 γενιές Κρητών, ανδρών και γυναικών, από το πρωιμότατο αυτό χωριό της νήσου. (Πρέπει να υπογραμμίσω τη λέξη «χωριό», αφού πρόσφατα μάθαμε ότι υπήρχε και προηγούμενη ανθρώπινη κατοίκηση εδώ και πολλές ήδη χιλιετίες πριν, στη Μεσολιθική και την Παλαιολιθική Εποχή:³ προς το παρόν, τα τεκμήρια είναι διάσπαρτα, προκλητικά, όμως υπάρχουν, και είναι βεβαίως σπουδαιότατα.)

Πρωτοπόρος στην έρευνα των πρώιμων σταδίων αυτής της μεγάλης, μακρόχρονης ιστορίας του νησιού είναι αποκλειστικά ο Μίνως Καλοκαιρινός, μόνος του· ο συμπατριώτης μου ο Arthur Evans έφτασε κάπως αργότερα. Σήμερα είναι χαρά που ο πρώτος ανασκαφέας της Κνωσού (ο οποίος μόνο τα τελευταία χρόνια βρίσκει την αναγνώριση που του αξίζει⁴) ήταν ντόπιος. Ο Καλοκαιρινός έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού πρώτος εκείνος κατανόησε τη μοναδική θέση και τις μοναδικές ευκαιρίες του λόφου της Κεφάλας του Τσελεβή για την προϊστορική Κνωσό. Ότι, δηλαδή, εκεί υπήρχαν τα αρχαιολογικά λείψανα που αποτελούσαν τον καλύτερο υποψήφιο για κάτι πανάρχαιο, πιθανόν το λεγόμενο Ανάκτορο του Μίνωα. Αυτή η αιρετική για την εποχή αντίληψή του τον ξεχωρίζει εντελώς από όλους τους προηγούμενους μελετητές, που έβλεπαν μόνο τα απογοητευτικά ερείπια της ρωμαϊκής πόλης της Κνωσού και αναγνώριζαν συνήθως

1 Γαλανάκη 2002, 168. Για τον Halbherr, βλ. La Rosa 2004.

2 Tomkins 2007.

3 Κοπάκα και Matzanas 2009. Strasser κ.ά. 2010, 2011.

4 Χάρη κυρίως στις εκτιμήσεις της Μάρθας Αποσκίτου (1979) και της Κατερίνας Κόπακα (π.χ. 1989-90, 1995).

τον Λαβύρινθο μακριά, στη Γόρτυνα.⁵ Είναι ικανοποίηση, λοιπόν, που ο ίδιος κατάφερε να επιβεβαιώσει τη γνώμη του μέσω της ανασκαφής του το 1878-79· ξεκινώντας συγχρόνως τη μεγάλη πορεία της έρευνας για την Εποχή του Χαλκού στην Κρήτη. Παρόλο που δεν έσκαψε πολύ, ο Καλοκαιρινός άνοιξε, ας πούμε, «την πόρτα του λαβυρίνθου». Δείχνοντας ότι στην Κνωσό υπήρχε κάτι πολύ σημαντικό, περίπου σύγχρονο με τις Μυκήνες που είχαν μόλις διερευνηθεί.

Και σήμερα, πού βρισκόμαστε με τις μινωικές σπουδές – με την έρευνα για τους κατοίκους της Κρήτης στην Εποχή του Χαλκού, δηλαδή στην 3η και τη 2η χιλιετία π.Χ., οι οποίοι «βαπτίστηκαν» Μινωίτες; Πού είμαστε; πού πάμε; και πού θα έπρεπε, ίσως, να πηγαίνουμε;

Στην πορεία της αποκάλυψης της πρώιμης Κρήτης, διακρίνω τρεις περιόδους: από τον Καλοκαιρινό έως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο· την περίοδο του Μεσοπολέμου· και, κατόπιν, όλα όσα ακολούθησαν και συμπληρώνουν την έρευνα στις μέρες μας.

Η πρώτη περίοδος

Ο Καλοκαιρινός δεν άνοιξε μόνο την πόρτα του λαβυρίνθου των αιώνων στην Κρήτη. Άνοιξε, συγχρόνως, την όρεξη του Heinrich Schliemann, του W. J. Stillman, του John Myres και αρκετών άλλων, οι οποίοι, αίφνης, διεκδίκησαν με πάθος να ανασκάψουν την Κνωσό. Άνοιξε, κυρίως, την όρεξη του Arthur Evans, που αγόρασε αμέσως, στην πρώτη του κιόλας επίσκεψη στην Κρήτη το 1894, το ένα τέταρτο του λόφου της Κεφάλας του Τσελεβή.⁶

Από την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας έως το 1914 (ένα δηλαδή χρόνο μετά την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα), μας εκπλήσσει η ταχύτητα –και η έκταση– των ανασκαφικών ανακαλύψεων όσο και των προσπαθειών, κυρίως από τον Evans και τον συνεργάτη του Duncan Mackenzie, να συγκεντρώσουν και να συνθέσουν συστηματικά τα αποτελέσματά τους.

5 Κόπακα 2004.

6 Panagiotaki 2004.

Ανάμεσα στις θέσεις που αποκαλύφθηκαν εκείνη την πρωτοποριακή εποχή βρίσκονται η Αγία Τριάδα, η Φαιστός, η Κνωσός, το Ψυχρό, η Ζάκρος, το Παλαίκαστρο, τα Γουρνιά, ο Μόχλος, η Βασιλική, το Χαμαίζι, καθώς και αρκετοί διάσπαρτοι μνημειακοί τάφοι στη Μεσαρά, που διερευνήθηκαν κυρίως από τον Στέφανο Ξανθουδίδη, ο οποίος ανέσκαψε και το Χαμαίζι.⁷ Αυτή δηλαδή η περίοδος δεν έθεσε μόνο τα θεμέλια της μινωικής αρχαιολογίας, αλλά μάλλον και τις βάσεις σχεδόν ολόκληρου του «συγκροτήματος» του Μινωικού πολιτισμού.

Στην Κνωσό, οι Evans και Mackenzie έβγαλαν άπειρους τόνους χρώματος. Πολύ σύντομα θα δημιουργούσαν το μινωικό χρονολογικό σύστημα, το βασικό πλαίσιο που χρησιμοποιούμε ακόμη σήμερα. Και εάν θέλουμε να τους κρίνουμε ή και να τους κριτικάρουμε, θα πρέπει να έχουμε πάντα στον νου μας τη σημαντική διαπίστωση ότι, εκείνοι, ξεκίνησαν το έργο τους χωρίς προκαταλήψεις εν γένει. Ενώ, αντίθετα, εμείς το συνεχίζουμε γεμάτοι προκαταλήψεις. Το σύστημά τους γεννήθηκε από τον αγώνα τους να διαχειριστούν επιστημονικά τον τεράστιο όγκο των δεδομένων –στρωμάτων, κτηρίων, κινητών ευρημάτων και κεραμικής– που έρχονταν καθημερινά στο φως.

Οι σύγχρονοί τους μελετητές αποδέχθηκαν αυτό το μινωικό χρονολογικό σχήμα για τον προϊστορικό πολιτισμό του νησιού. «Η κύρια αξία του είναι η ευκολία του», παρατηρούσε το 1908 η Harriet Boyd Hawes, η ανασκαφέας των Γουρνιών.⁸ Οι μεταγενέστεροι ερευνητές, ακόμη και οι σημερινοί, δεν το έχουν αλλάξει σε σημαντικό βαθμό. Προστέθηκε απλώς, αργότερα, το παράλληλο «ανακτορικό» σύστημα που πρότεινε ο Νικόλαος Πλάτων,⁹ το οποίο δεν ακυρώνει ωστόσο αυτό του Evans. Μάλλον, τα δύο συστήματα πάνε μαζί, βοηθώντας το ένα το άλλο.

Την πρώτη κιόλας χρονιά στην Κνωσό, το 1900, οι Evans και Mackenzie κατάλαβαν ότι υπήρχαν δύο κύριες περιόδους: εκείνη των «Καμαρών», δηλαδή η Παλαιοανακτορική, και η «Μυκηναϊκή» ή Νεοανακτορική περίοδος. Αναγνώρισαν, επίσης, μια πιο

7 Πρβλ. Κόπακα 2002.

8 «Its chief merit is convenience» (Hawes κ.ά. 1908, 2).

9 Π.χ. Platon 1961.

πρώιμη, Νεολιθική περίοδο και, όπως αντιλήφθηκε ο Mackenzie, και μια μεταγενέστερη, εκείνη της λεγόμενης «ανακατάληψης». Τον επόμενο χρόνο, από τα σκάμματα και τη στρωματογραφία της Κνωσού αναδύθηκε ο όρος «μινωικός». Με τη συγκεκριμένη αρχαιολογική αναφορά του στην Εποχή του Χαλκού, αφού ο όρος αυτός προϋπήρχε της ανασκαφής του Evans, αλλά με άλλες, μυθολογικές ή/και φανταστικές, σημασίες.¹⁰

Το 1902 εμφανίστηκε και ο όρος «Μινωίτες»· ενώ, το 1903 έγινε η πρώτη επίσημη παρουσίαση του μινωικού χρονολογικού συστήματος, με τις Πρωτο-, Μεσο-, και Ύστερο-μινωικές του υποδιαιρέσεις. Το αποκορύφωμα του εγχειρήματος αυτού είναι η δημοσίευση από τον Evans το 1906 ενός μικρού βιβλίου (το αντίθετο, ας πούμε, της αρχαίας παροιμίας «Μέγα βιβλίο, μέγα κακόν»), δηλαδή του *Essai de classification des époques de la civilisation minoenne*,¹¹ όπου αποκαλύπτεται το πλήρες χρονολογικό σύστημα με τις εννέα υποδιαιρέσεις. Τα πρότυπά του βρίσκονται, όπως είναι γνωστό, σε ποικίλες πηγές: στα Βασίλεια (Αρχαίο, Μέσο, Νέο) της Αιγύπτου· στις φιλοσοφικές ιδέες της εποχής για την απαραίτητη εξελικτική σειρά των πραγμάτων – γέννηση και ανάπτυξη, ακμή και κάμψη των βιο-οργανισμών και των πολιτισμών· τέλος, σίγουρα, στον *Μίνωα έννέωρον* της Οδύσσειας.

Η δεύτερη περίοδος

Μετά τον Μεγάλο Πόλεμο, η μνημειακή δημοσίευση του *The Palace of Minos at Knossos*, από το 1921 έως το 1935,¹² διασφάλισε τις ερμηνείες του Evans. Τα Μάλια ήταν τότε η σπουδαιότερη καινούργια μινωική ανασκαφή. Ενώ την ίδια εποχή, ο Σπυρίδων Μαρινάτος εγκαινίαζε τη θεωρία της ηφαιστειακής καταστροφής του Μινωικού πολιτισμού,¹³ 35 περίπου χρόνια πριν από τις ανασκαφές του

10 Karadimas και Momigliano 2004. Cadogan 2006. Καραδήμας 2011.

11 Evans 1906.

12 Evans 1921-35. J. Evans 1936.

13 Μαρινάτος 1932, 79-80. Marinatos 1933, 294-95. Marinatos 1939. Λίγα χρόνια πριν, όμως, ο ίδιος προτιμούσε την υπόθεση μιας εισβολής, για την ΥΜ Ι καταστροφή, από τις σεισμικές ερμηνείες: Marinatos 1929, 377-78.

στο Ακρωτήρι της Θήρας. Εκείνη την περίοδο, για δεύτερη φορά μετά από τα Γουρνιά, ανασκάφτηκε ένας ολόκληρος οικισμός στην Κρήτη –το Καρφί στα Λασιθιώτικα Βουνά–, που χρονολογείται στα τελευταία στάδια του Μινωικού πολιτισμού, δηλαδή στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο. Σημειωτέον ότι ακόμη και σήμερα σπανίζουν οι πλήρως ή σχεδόν πλήρως ανεσκαμμένες μινωικές εγκαταστάσεις – στον νομό έρχονται, κυρίως, ο Μύρτος–Φούρνου Κορυφή και μάλλον η Βασιλική και ο Κομμός. (Ενώ, η μεγαλύτερη επιστημονική ανάγκη στην Κνωσό παραμένει η αποκάλυψη της πόλης που συλλειτουργούσε με το λεγόμενο ανάκτορο, το μνημειακό δηλαδή συγκρότημα στο κέντρο της.)

Το 1939, ο ανασκαφέας στο Καρφί John Pendlebury δημοσίευσε το σπουδαίο έργο του *The Archaeology of Crete*,¹⁴ που έχει μεγάλη –και σταθερή– αξία. Για αρκετούς λόγους. Πρώτα απ’ όλα, επειδή είναι ακόμη το μοναδικό βιβλίο στο είδος του. Κανείς άλλος δεν έχει προσπαθήσει, ή ίσως δεν έχει τολμήσει, να «συντάξει» εκ νέου ολόκληρη την αρχαιολογία της Κρήτης σε ένα μόνο πόνημα που να είναι συγχρόνως συνοπτικό και γεμάτο επιστημονικές λεπτομέρειες. Ο Pendlebury, που ήταν τότε μόνο 35 χρονών, δίνει μια περιεκτική και συστηματική εικόνα κάθε περιόδου και φάσης (και της κεραμικής της), όσο και κάθε εγκατάστασης στο νησί – παρόλο που στη δεκαετία του 1930 η δυτική Κρήτη ήταν «άγνωστη χώρα» για την Προϊστορία, και παρέμεινε έτσι έως τη δεκαετία του 1960. Το ίδιο βιβλίο έχει επιπλέον την αξία ενός χρήσιμου οδηγού των ιδεών του Evans –πολύ πιο «εύκολου» και προσιτού από το *The Palace of Minos*–, που παρέχει την καλύτερη δυνατή εικόνα της κρητικής αρχαιολογίας αμέσως πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι πιο μεγάλες ωστόσο αρετές του Pendlebury είναι δύο. Πρώτη, ο πραγματισμός του: ο ίδιος γνώριζε καλά το κρητικό τοπίο, γνώριζε καλύτερα από πολλούς ντόπιους τις αποστάσεις μεταξύ των αρχαίων τόπων (σε ώρες δρόμου, όχι σε χιλιόμετρα), και είχε ένα καλό «μάτι» (το άλλο ήταν γυάλινο!) για να εντοπίζει αρχαιολογικές θέσεις. Η άλλη μεγάλη του αρετή αφορούσε, ακριβώς, τις επιφανειακές του επισκο-

14 Pendlebury 1939.

πήσεις για εγκαταστάσεις από τη Νεολιθική έως τουλάχιστον τη Βυζαντινή περίοδο, και την επιβεβαίωση των παρατηρήσεών του με ανασκαφές σε επίλεκτες θέσεις διαφόρων περιόδων, κυρίως στο πλαίσιο του συνολικού και διαχρονικού προγράμματος των ερευνών του στο Λασιθί, διαμορφώνοντας έτσι μια συνθετική εικόνα της εκεί ανθρώπινης παρουσίας και χρήσης του χώρου. Στον τομέα αυτόν, ο Pendlebury είναι βεβαιωμένα ένας πολύ σημαντικός –ίσως ο σημαντικότερος– πρωτοπόρος. Πήρε 40 με 50 χρόνια σε άλλους να αναγνωρίσουν την αξία της σφαιρικής του προσέγγισης για την κατανόηση του κρητικού τοπίου και των μυστικών που καλύπτει το χρώμα του.

Η μεταπολεμική περίοδος και η σύγχρονη εποχή

Η τεράστια ανάπτυξη της έρευνας για τη μινωική Κρήτη, από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο –κυρίως από τις δεκαετίες του 1950 και του 1960– αντανακλάται έμμεσα αλλά πολύ σταθερά στα Κρητολογικά Συνέδρια, μέσα από τη διόγκωση του Τμήματος Α (για την Αρχαιολογία). Πράγματι, στην κάθε πενταετία που χωρίζει τις επιστημονικές αυτές συναντήσεις πληθαίνουν συνεχώς οι επιστήμονες και οι φοιτητές/τήτριες που ασχολούνται με την αρχαία και μάλιστα την προϊστορική Κρήτη, χάρη και στην πολύ σημαντική παρουσία και συμβολή του Πανεπιστημίου Κρήτης. Σίγουρα, η γνωστική μας προοπτική έχει μεγαλώσει πολύ· και όλοι μας κατέχουμε πλέον τι απαιτεί η βέλτιστη αρχαιολογική πρακτική –ποιες μεθόδους, ποιες προσεγγίσεις, ποια ματιά στη στρωματογραφία κ.τ.λ.–, χωρίς βέβαια να υποστηρίζω και ότι γίνεται πάντα έτσι.

Οι άλλοτε εκτεταμένες επιφανειακές ανιχνεύσεις, όπως αυτές του Pendlebury και αργότερα του Sinclair Hood και των λίγων συνεργατών του,¹⁵ έχουν δώσει πλέον τη θέση τους σε συστηματικές, εντατικές έρευνες, που υποστηρίζονται από μεγάλες ομάδες επιστημόνων και φοιτητών, καθώς και από ερευνητές διαφορετικών ειδικοτήτων.

Οι μέθοδοι συλλογής και ανάλυσης των ανασκαφικών δεδομένων βελτιώθηκαν και αυτές σε μεγάλο βαθμό. Τώρα η στρωματογραφία

15 Hood κ.ά. 1964. Hood 1965, 1967. Hood και Warren 1966.

κυριαρχεί, ή τουλάχιστον θα έπρεπε να κυριαρχεί, στις ανασκαφές, και δίνει τις βασικές, σταθερές ενδείξεις για τις εκάστοτε πολιτισμικές συνάφειες ή/και τη σειρά των συναφειών αυτών, που είναι θεμελιακές για την επιστήμη μας. Με ανάλογη προβληματική ξεκίνησε ο Hood τις στρωματογραφικές του ανασκαφές –έτσι τις χαρακτήρισε– στην Κνωσό το 1957:¹⁶ για να ελέγξει τη στρωματογραφία του Evans και, κατά συνέπεια, ολόκληρη την ιστορία που είχε εκείνος δημιουργήσει. Μολονότι άρχισε με αρκετό σκεπτικισμό τις ανασκαφές του, κατέληξε ωστόσο σε μια βαθιά εμπιστοσύνη στον Evans. Ανάλογες επαληθευτικές, στρωματογραφικές ανασκαφές έκανε την ίδια εποχή στη Φαιστό ο Doro Levi, ο οποίος διατύπωσε όμως σοβαρές αμφιβολίες για το χρονολογικό σύστημα του Evans.¹⁷ Τις αμφιβολίες του δεν μοιράζονται οι διάδοχοί του στον ίδιο χώρο και στην Αγία Τριάδα, που είναι σε θέση, όπως υποστηρίζουν, να συνδυάζουν εύκολα τα δεδομένα της Μεσαράς με τα αντίστοιχα της Κνωσού ακολουθώντας το σύστημα του Evans¹⁸ – το οποίο φαίνεται ότι ζει και βασιλεύει ακόμη, έναν αιώνα μετά την επίσημη δημοσιοποίησή του.

Η σπουδαιότερη όμως ανακάλυψη των περασμένων 50 χρόνων δεν είναι αρχαιολογική – κάθε άλλο. Εννοώ την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β από τον άγγλο αρχιτέκτονα Michael Ventris,¹⁹ η οποία επιβεβαίωσε άμεσα ότι (μερικοί) Μυκηναίοι εγκαταστάθηκαν πράγματι στην Κνωσό στις τελευταίες φάσεις της ζωής του ανακτόρου. Φάνηκε επίσης τότε να επιβεβαιώνει –και να εξηγεί– τις υποθέσεις του Alan Wace²⁰ και κάποιων άλλων για τον ηπειρωτικό χαρακτήρα του πολιτισμού στην Κνωσό εκείνης της εποχής, ένα ζήτημα που παραμένει ωστόσο υπό συζήτηση.²¹

Στις πιο μεγάλες επιτυχίες της περιόδου αυτής εγγράφεται σίγουρα η αρχαιολογική «ανάπτυξη» της δυτικής Κρήτης, που άλλαξε εντελώς την παλιά εικόνα. Το ίδιο, ασφαλώς, και τα επιπλέον

16 Hood 1961-62.

17 Levi 1960.

18 Ο V. La Rosa (2010), π.χ., παρουσιάζει την ιστορία της Φαιστού αποκλειστικά σύμφωνα με το σύστημα του Evans.

19 Ventris και Chadwick 1956.

20 Π.χ. Wace 1956.

21 Βλ., π.χ., Hallager 2010, 154.

ανάκτορα που αποκαλύφθηκαν στη Ζάκρο, τον Γαλατά, τον Πετρά και, πολύ πιθανόν, τα Χανιά· και τα νέα ανακτορικά κτήρια στον Κομμό και τις Αρχάνες. Πάρα πολύ έχει προχωρήσει, επίσης, η έρευνα για τη μακρά Νεολιθική εποχή στην Κρήτη. Παρόλο που, εδώ, παραμένουν μεγάλα ερωτηματικά, όπως «τι συνέβαινε στις αρχαιότερες νεολιθικές φάσεις στην υπόλοιπη Κρήτη πέρα από την Κνωσό και την περιοχή της;». Αφού τέτοιες θα υπήρχαν και αλλού, βέβαια. Μαθαίνουμε, για παράδειγμα, από πετρογραφικές αναλύσεις των πηλών, ότι στην κνωσιακή νεολιθική κεραμική περιλαμβάνονται αγγεία εισηγμένα από την ανατολική Κρήτη, από την περιοχή του Μεραμπέλου.²² Δεν γνωρίζουμε, όμως, ακόμη πού ακριβώς βρίσκονται οι αντίστοιχοι οικισμοί εκεί.

Τέλος, στις επιτυχίες ας προσθέσουμε και την πρόοδο στην έρευνα της Κρήτης έξω από την Κρήτη –στις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα, την Ανατολία, τα Κύθηρα, τη Γαύδο...– και στις διαπολιτισμικές σχέσεις με την Αίγυπτο, την Κύπρο, τη Στερεά Ελλάδα, το Βόρειο Αιγαίο... Όσο και, σπουδαιότερο ακόμη νομίζω, στην αποκάλυψη της «προ-νεολιθικής» Κρήτης, μέσα από τα πρόσφατα ευρήματα πρώιμων παλαιολιθικών και μεσολιθικών εργαλείων στη Γαύδο²³ και τη νοτιοδυτική Κρήτη,²⁴ που χρονολογούνται έως και τουλάχιστον 130.000 χρόνια πριν από σήμερα – ένα τεράστιο, βέβαια, βήμα για την ανθρώπινη ιστορία του νησιού, σχεδόν παρόμοιο, για εμάς, με το βήμα του Neil Armstrong στο φεγγάρι!

Πρέπει, ωστόσο, να μιλήσουμε και για μια, μάλλον δυσάρεστη, συνέπεια των καιρών μας: τον όγκο, δηλαδή, του υλικού που έχει βγει από το χώμα, και είδε το φως για κάποιο χρονικό διάστημα, πριν ξαναγίνει «αόρατο», κρυμμένο σε αποθήκες, αδημοσίευτο. Εδώ υπάρχει μεγάλο πρόβλημα για τους περισσότερους από εμάς – το ξέρω καλά και ο ίδιος. Τουλάχιστον, σήμερα το αναγνωρίζουμε. Υπάρχει δε όλο και πιο έντονη η τάση να σκάβουμε λιγότερο (ή και να μη σκάβουμε πια καθόλου) για να μπορέσουμε να μελετήσουμε

22 Tomkins κ.ά. 2004.

23 Κοπακα και Matzanas 2009. Κόπακα και Ματζάνας 2011.

24 Strasser κ.ά. 2010, 2011.

το ανεσκαμμένο υλικό. Είναι, νομίζω, το ξεκίνημα μιας ριζοσπαστικής αλλαγής της αρχαιολογικής κοινής γνώμης, ενός σημαντικότερου σύγχρονου αναπροσανατολισμού της αρχαιολογίας στην Κρήτη – και εν γένει στο Αιγαίο: ένας πολύ αποφασιστικός παράγοντας, πιστεύω, για το μέλλον και το κλέος της επιστήμης μας.

Ποιες είναι οι άλλες κατευθύνσεις, προσεγγίσεις και στρατηγικές που κυριαρχούν στις μέρες μας; Ας επιλέξουμε μερικές.

Το τοπίο. Να γυρίσουμε στο έδαφος και το τοπίο. Σήμερα, πραγματοποιούνται πολλές εντατικές επιφανειακές έρευνες, συχνά με χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών (GIS) και άλλων προηγμένων διεπιστημονικών εργαλείων και προγραμμάτων, όσο και με την υποστήριξη της γραπτής αλλά και της προφορικής ιστορίας. Οι έρευνες αυτές σίγουρα κοστίζουν φθηνότερα από ό,τι οι ανασκαφές: συλλέγεται λιγότερο υλικό, που χρειάζεται πιο περιορισμένη συντήρηση και δεν προκύπτουν ανεσκαμμένοι χώροι, οι οποίοι απαιτούν παντοτινή προστασία.

Το πιο μεγάλο όμως πλεονέκτημα στις προσεγγίσεις της επιφανειακής έρευνας είναι η ευρύτερη ευαισθησία στις αλληλεπιδράσεις του τοπίου και των ανθρώπων – το θέμα που βρίσκω πιο συναρπαστικό από όλα στην αρχαιολογία, διότι θέτει πάντα τα σπουδαία ερωτήματα: «γιατί εδώ, και όχι αλλού;»· «γιατί τότε, και όχι πριν ή μετά;». Χαίρομαι για τη σύγχρονη διαχρονική αναζήτηση μιας συνολικής γνώσης, ολόκληρου του πλαισίου της ανθρώπινης χρήσης του περιβάλλοντος. Ωστόσο, οι επιφανειακές έρευνες στην Κρήτη, παρά τα σπουδαία αποτελέσματά τους κυρίως ως προς την ύπαρξη και την ιεράρχηση των αρχαίων εγκαταστάσεων, παραμένουν εντούτοις αρκετά περιορισμένες. Εύχομαι να επεκταθούν στο μέλλον, και όχι μόνο όταν κάποιο τοπίο απειλείται από επενδυτές, εργολάβους, θερμοκήπια...

Ένα σπουδαίο βήμα στο πλαίσιο της «αρχαιολογίας του τοπίου» είναι η «τοποθέτηση» στον χώρο και των αρχαίων χωραφιών, όπως έχει ήδη συμβεί σε αρκετά μέρη της Βόρειας Ευρώπης, με στόχο να κατανοήσουμε καλύτερα πώς λειτουργούσαν οι οικισμοί και οι αγροί-

κίες. Αν και αρκετά δύσκολο, κυρίως λόγω των ισχυρών διαβρώσεων στη Μεσόγειο, αυτό είναι ωστόσο εφικτό:²⁵ η μελέτη των αναβαθμίδων, που είναι συχνά παλιές και παρέχουν πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία, είναι ένα καλό μεσογειακό παράδειγμα. Η παλαιοεδαφολογία μπορεί να βοηθήσει, επίσης, να ανιχνευθούν οι επιχωσμένες επιφάνειες των αρχαίων εδαφών, όπως και η παλυνολογία για την αρχαία βλάστηση και τα καλλιεργημένα ή/και άγρια είδη.

Η κεραμική. Τα τελευταία χρόνια, ανανεώνεται το ενδιαφέρον για τη μελέτη της προϊστορικής κρητικής κεραμικής. Αυτό βασίζεται εν μέρει στην ανάγκη χρονολογικής αποσαφήνισης, αποκλειστικά όμως μέσα από την πετρογραφική, τεχνική, τυπολογική και διακοσμητική ανάλυση των κεραμικών ομάδων, όπως βρέθηκαν στα ανασκαφικά στρώματα. Αναζητούνται, έτσι, απαντήσεις σε χρονολογικά ερωτήματα όπως: «υπήρξε μια μεταβατική Μεσομινωική ΙΙΒ/Υστερομινωική ΙΑ φάση;». Το αντικείμενο εδώ είναι η ιστορία της νεοανακτορικής Κρήτης σε σχέση κυρίως με την ανάπτυξη της κνωσιακής εξουσίας – πώς και με πόση λεπτομέρεια μπορούμε να τη χρονολογήσουμε; Εάν, βέβαια, αυτή υπήρξε πραγματικά.

Τα αποτελέσματα τέτοιων νέων μελετών μπορούν, όμως, να μας ξεγελάσουν. Παρόλο που τώρα γνωρίζουμε καλύτερα τις λεπτομέρειες στις σειρές της κεραμικής, συχνά γίνεται συγχρόνως ακόμη πιο δύσκολο να χρονολογήσουμε τα στρώματα με τη συγκεκριμένη κεραμική. Γιατί; Διότι τώρα είμαστε ακόμη πιο αναποφάσιστοι ως προς την εν δυνάμει ταξινόμηση της εκάστοτε κεραμικής ομάδας – μήπως πάει εδώ; μήπως εκεί; Έτσι η χρονολόγηση των στρωμάτων γίνεται πιο ρευστή, πιο ασαφής – σκέφτομαι, για παράδειγμα, μερικές ομάδες από τη νότια Κρήτη, που φαίνονται να «πλέουν» σε μια χρονολογική θάλασσα.

Αυτό δεν είναι πρόβλημα, ωστόσο. Είναι μάλλον πρόοδος. Αφού, πιθανότατα, και τα ίδια τα συμβάντα και η σειρά τους υπήρξαν

25 Για τη μινωική Κρήτη, βλ. τώρα τα σπουδαία αποτελέσματα από την Ψείρα (Betancourt κ.ά. 2005) και τις Χοιρόμανδρες στην περιοχή της Ζάκρου (Votokorouλος κ.ά. υπό δημοσίευση).

πράγματι τόσο περίπλοκα στην εποχή τους. Όταν εμείς διαπιστώνουμε ασάφειες, ανακολουθίες ή δυσαναλογίες, κοντεύουμε ίσως να προσεγγίσουμε λίγο περισσότερο την αλήθεια της αρχαιολογικής κατάστασης των πραγμάτων.

Οι τοιχογραφίες. Σήμερα έχουμε μια αρκετά πιο καλή κατανόηση της τέχνης των τοιχογραφιών, σε μεγάλο βαθμό χάρη στα ευρήματα της Θήρας. Συχνά, ευτυχώς, νέες ανασκαφικές ανακαλύψεις ανανεώνουν το ενδιαφέρον για τα προηγούμενα δεδομένα. Έτσι, οι θηραϊκές συνθέσεις συμπληρώνουν πολλά κενά στην ιστορία της ζωγραφικής της 2ης χιλιετίας. Τέτοιου τύπου καλλιτεχνήματα έπαιζαν ρόλο στον προγραμματισμό και την ιδεολογική προβολή των κρητικών ανακτόρων, κυρίως αυτού της Κνωσού. Είθε να βρεθούν νέες τοιχογραφίες και στην Κρήτη, για μια μεγαλύτερη πρόοδο και στον τομέα αυτό.

Τα γραπτά τεκμήρια. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τη μελέτη των διοικητικών συστημάτων των ανακτορικών περιόδων. Η ανάλυση, η ταξινόμηση και η λεπτομερής καταγραφή των διαθέσιμων στοιχείων έχουν μάλλον προχωρήσει όσο πιο πολύ γίνεται – και πάλι μέχρις ότου βρεθούν νέες πινακίδες, νέα σφραγίσματα, δισκία και άλλα ενεπίγραφα τεκμήρια.

Μερικές σύγχρονες ερμηνευτικές προσεγγίσεις

Στο πεδίο των ερμηνευτικών προσεγγίσεων των προϊστορικών πολιτισμών της Κρήτης, μια σπουδαία και ενδιαφέρουσα καινούργια κατεύθυνση είναι αυτή της ιστορίας της μινωικής αρχαιολογίας και της εξέλιξης της «παραδοσιακής» επιστημονικής ορολογίας της. Υπάρχουν ήδη προκλητικές προσπάθειες από όλο και περισσότερους ερευνητές προς μια απομυθοποίηση, μια αποδόμηση πρωτότυπων πρώιμων σκέψεων –ή/και φαντασιακών κατασκευών–, που διατυπώθηκαν πριν από εκατό χρόνια. Δόξα τω Θεώ, επιτέλους, η επιστήμη μας έχει μεγαλώσει αρκετά για να γίνει αυτοκριτική.

Ένας από τους σημερινούς «στόχους» τέτοιων επιστημονικών «ανακρίσεων» είναι ο όρος «Μινωίτης/Μινωίτες», που χρειάζεται

οπωσδήποτε επανεξέταση. Είναι εύκολο, δυστυχώς, να τον χρησιμοποιούμε ως εάν οι λεγόμενοι Μινωίτες ήταν πολίτες ενός έθνους όπως αυτά που γνωρίζουμε από την εποχή του Διαφωτισμού. Είναι, όμως, έτσι; Αμφιβάλλω. Η ιδέα ότι οι «Μινωίτες» αποτελούσαν ένα συνεχές, αμετάβλητο έθνος σε όλη τη διάρκεια των δύο χιλιάδων χρόνων του πολιτισμού της Εποχής του Χαλκού δίνει ίσως κάποια αυτοπεποίθηση – και στηρίζει την άποψη ότι η μινωική Κρήτη υπήρξε μια πολύχρονη χρυσή εποχή. Αλλά, αναρωτιέμαι ξανά, είναι έτσι; Μάλλον όχι. Ας αναγνωρίσουμε ότι το εθνικό «Μινωίτες» είναι απλώς ένα χρήσιμο «κατασκευάσμα» για τη –στενογραφική– απόδοση των κατοίκων της Κρήτης στην Εποχή του Χαλκού. (Νιώθω πότε-πότε ότι κάποιοι πιστεύουν, ίσως οι πιο αμφισβητίες, ότι θα βρεθεί τελικά η απλή, η καθαρή αλήθεια για τους προϊστορικούς Κρητικούς, απελευθερωμένη από την «επιμόλυνση» του Evans. Τέτοιες ελπίδες είναι, βέβαια, και μάλλον θα παραμείνουν, χίμαιρες.)

Χαίρομαι, επίσης, για τις προσπάθειες επαναπροσδιορισμού της επίσης στενογραφικής λέξης «ανάκτορο» για τα συγκροτήματα που είναι κτισμένα γύρω από μεγάλες τετράπλευρες κεντρικές αυλές. Πρόκειται για μια περιεργη έννοια ή μάλλον ένα σύνολο περιεργων εννοιών που έχει/έχουν μεικτή καταγωγή, ας πούμε από τον γάμο του βασιλιά Μίνωα με τη βασίλισσα Victoria της Μεγάλης Βρετανίας. Η έμφαση που δίνεται από αρκετούς σήμερα στον ρόλο των ανακτόρων ως χώρων ανταγωνιστικών συμποσίων με ανησυχία. Ξέρουμε βέβαια καλά ότι μεγάλα γλέντια, για παράδειγμα τα πανηγύρια, παίζουν σημαντικό ρόλο στην «παραδοσιακή» Κρήτη. Μια τέτοια ερμηνεία θα εξηγούσε, εξάλλου, και τα μικρά πήλινα κύπελλα που βρίσκονται κατά χιλιάδες στους προϊστορικούς χώρους. Να ήταν, όμως, τα ανάκτορα απλώς και μόνο –ή κυρίως– μεγάλα κέντρα για γιορτές, γάμους και βαπτίσεις; Μάλλον, εδώ, κάτι χάνουμε από την ερμηνεία των συνολικών χρήσεών τους. Για παράδειγμα, ως κέντρων αποθήκευσης, διοίκησης, θρησκευτικών και άλλων τελετών, εργαστηρίων: πολλών δηλαδή άλλων όψεων που προκύπτουν από την προσεκτική μελέτη όλων των συναφών ενδείξεων. Να μην πω περισσότερα. Μόνο, ότι το μοντέλο που προτιμώ για τα μινωικά

κεντρικά συγκροτήματα είναι αυτό του παραδοσιακού μοναστηριού, με τις ποικίλες, διαφορετικές όσο και αλληλένδετες λειτουργίες που συνθέτουν τις τελετές της θεότητας.

Στη μελέτη των μινωικών τελετουργικών κωδίκων, αναγνωρίζουμε μάλλον καλύτερα σήμερα την ποικιλία των θρησκευτικών πρακτικών, και τις συνδέουμε πιο αποτελεσματικά με τα ανασκαφικά δεδομένα –για παράδειγμα από τα ιερά κορυφής– και με τις παραστάσεις στην τέχνη, στις τοιχογραφίες, τα ανάγλυφα λίθινα αγγεία κ.λπ. Περιμένουμε, όμως, τη δημοσίευση πολλών πρόσφατων ανασκαφών για να συμπληρωθεί –όσο γίνεται– η θρησκευτική/πολιτισμική εικόνα της πρώιμης Κρήτης.

Όσα έχω διατυπώσει ως τώρα αποτελούν μόνο ένα επιλεκτικό –αλλά και πολύ γρήγορο– σώμα πληροφοριών και απόψεων για την παλαιότερη και τη σύγχρονη κατάσταση της μινωικής αρχαιολογικής έρευνας. Καταλαβαίνω καλά ότι, αναγκαστικά, έχω παραλείψει αρκετούς τομείς της επιστήμης, και ζητώ συγγνώμη για αυτό.

Το μέλλον...

Ας στραφούμε τώρα λίγο στο μέλλον: προς τα πού θα έπρεπε να κατευθυνθούμε. Πρώτα απ' όλα, να επαναλάβω ότι ο όγκος του διαθέσιμου υλικού αποτελεί πλέον, κατά γενική παραδοχή, τεράστιο «βάρος» για την επιστήμη μας. Μόνη σωτηρία μας η μελέτη και η δημοσίευση. Το υλικό αυτό δημιουργεί, από την άλλη, απέραντες ευκαιρίες για τους νέους μελετητές – υπεράφθονη ύλη για μεταπτυχιακές εργασίες, διατριβές κ.λπ. Πάντως, το πλήθος των «αποθηκευμένων» πληροφοριών έχει καθυστερήσει, έως και εμποδίσει, την πρόοδο της έρευνας για την πρώιμη κρητική ιστορία, τουλάχιστον με τη σφαιρική ματιά που της αξίζει.

Μου φαίνεται δηλαδή ότι, μετά από έναν αιώνα ερευνών, γνωρίζουμε ακόμη ελάχιστα για το πώς λειτουργούσε στο προϊστορικό παρελθόν η νήσος και οι διαφορετικές περιοχές της, στο εσωτερικό τους όσο και μεταξύ τους. Δεν ξέρουμε σχεδόν τίποτε για τα στάδια της αστικοποίησης ούτε γενικά για τους οικισμούς –τις πόλεις, τα χωριά...– που πλαισίωναν τα μνημειακά κτήρια – τα ανάκτορα, τις

επαύλεις... Η γνώση για την ιεράρχηση των εγκαταστάσεων παραμένει επίσης εξαιρετικά αδύναμη, σχεδόν παντού.

Ενώ, υπάρχουν ακόμη μερικοί ερευνητές, μάλλον λίγοι πλέον, που διατηρούν τη γενική πεποίθηση ότι (όπως στην κλασική αρχαιολογία) σπουδαία είναι μόνο –ή κυρίως– τα κινητά ευρήματα, δηλαδή τα αντικείμενα, και προπαντός τα έργα τέχνης, που μπορούν από μόνα τους να διαμορφώσουν την εικόνα του Μινωικού πολιτισμού (ή των μινωικών πολιτισμών). Τα τέχνηρα, ως εκθέματα στα κρητικά μουσεία ή αποθηκευμένα και επομένως αόρατα στο κοινό, εκτιμώνται ακόμη συχνά, δυστυχώς, περισσότερο από ό,τι η ίδια η ιστορία –τα «πρακτικά» ας πούμε– των ανθρώπων εκείνων που δημιούργησαν τον λεγόμενο «πρώτο πολιτισμό της Ευρώπης»· όπως αποτυπώνεται στο ελληνικό κέρμα των 2 ευρώ, και στο κυπριακό των 50 σεντς, που δείχνουν, και τα δύο, τη μυθολογική αρπαγή της Ευρώπης. Σίγουρα, είμαστε χαϊδεμένοι, ίσως και κακομαθημένοι από τα ευρήματα στην Κρήτη.

Βρισκόμαστε πίσω, από πολλές απόψεις, εξάλλου, ως προς την κατανόηση ποικίλων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών συμφραζομένων του Μινωικού πολιτισμού. Γνωρίζουμε για παράδειγμα, ως ένα βαθμό, τα λεγόμενα ανάκτορα και τις επαύλεις. Αλλά τι έχουμε να πούμε σε βάθος για τα σπίτια των εργατών και, γενικά, των μελών των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων; Για τις αγροικίες, τα μετόχια, τις ταφές των απλών ανθρώπων; Σχεδόν τίποτα.

Τρεις μικρές συμπληρώσεις

Μίλησα προηγουμένως για τη διερεύνηση της προ-νεολιθικής προϊστορίας της Κρήτης. Αυτή αξίζει κάθε προσπάθεια, αφού δεν είναι λογικό ούτε οι πρώτοι νεολιθικοί κάτοικοι της Κνωσού ούτε οι άνθρωποι της Πρωτομινωικής Ι κουλτούρας να «προσγειώθηκαν» ξαφνικά από τον γαλάζιο ουρανό – όπως οι τελετουργικές «επιφάνειες» στα μινωικά (και τα μυκηναϊκά) χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια.

Δεύτερον, τα ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα χρειάζονται πιο πολλές και συστηματικές αναλύσεις με σύγχρονες μεθόδους, και

με αναλύσεις του DNA, για να ανιχνευθούν καλύτερα η υγεία, η παθολογία όσο και η γενετική σύνθεση των εκάστοτε προϊστορικών κατοίκων της Κρήτης.

Και τρίτον, δεν μπορούμε, ή δεν πρέπει πια, να διαχωρίζουμε την Εποχή του Χαλκού από την Εποχή του Σιδήρου στην Κρήτη. Δεν είναι έτσι. Υπήρχε και τότε, όπως συμβαίνει εν γένει στην ιστορία της Μεσογείου, μια βασική συνέχεια, «η μακρά διάρκεια» του Fernand Braudel.²⁶ Μολονότι η συνέχεια αυτή «λύθηκε» περισσότερες φορές, όπως γνωρίζουμε από την αρχαιολογία και από τους κλασικούς συγγραφείς. Για τον ερευνητή, το σπουδαίο είναι ότι μόλις διαλύονται τα τεχνητά όρια Χαλκού–Σιδήρου, μοιάζει να ανοίγει μια νέα, ευρύτερη και πιο ελεύθερη προοπτική –η προοπτική της γνήσιας μακράς διάρκειας– για τη μελέτη και την ερμηνεία της Κρήτης και των κατοίκων της πριν και μετά το 1000 π.Χ.

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις

Προς το παρόν, η θεωρητική αρχαιολογία δεν έχει ακόμη κάνει πολλή αίσθηση στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις της μινωικής Κρήτης. Ίσως φταίει και το γεγονός ότι αυτή βρίσκεται αρκετά κοντά στην Αίγυπτο, την «υπερδύναμη» της Ανατολικής Μεσογείου στην Εποχή του Χαλκού· της οποίας, προπαντός, η αρχαιολογία βασίζεται και σε γραπτά κείμενα, ενώ οι θεωρητικοί προβληματισμοί (με λίγες εξαιρέσεις) κρύβονται γενικά ως τώρα στην άμμο.

Ο κύριος λόγος για τη «μη θεωρητική» στάση της κρητικής προϊστορικής έρευνας είναι, πιστεύω, ο πλούτος και η λάμψη των αρχαιολογικών ευρημάτων. Θυμάμαι έναν προϊστοριολόγο (της βρετανικής προϊστορίας – υπάρχει και αυτή), στο Βρετανικό Μουσείο, που μου έλεγε ότι του είναι δύσκολο να ακολουθήσει τον δρόμο της θεωρητικής αρχαιολογίας όσο η δουλειά του σχετίζεται μόνο με τα αντικείμενα: και τι είναι τα ευρήματα της βρετανικής προϊστορίας μπροστά σε αυτά σε κάθε μουσείο, και σε κάθε αποθήκη, του άλλου μεγάλου νησιού, της Κρήτης; Σίγουρα, ο όγκος και συχνά η ποιότητα των κρητικών ευρημάτων δημιουργούν από μόνα τους το

26 Braudel 1958.

μεγάλο άγχος ότι δεν εκπληρώνουμε ποτέ σωστά τις εντελώς πραγματικές, βασικές και απαραίτητες αρχαιολογικές μας υποχρεώσεις (να δημοσιεύουμε, δηλαδή, το υλικό μας). Κατά συνέπεια, η δυσκολία είναι μεγάλη. Για τους αρχαιολόγους του πεδίου, που φέρνουν στο φως τον αρχαίο πολιτισμό της Κρήτης, να βρουν συγχρόνως την ευκαιρία να ασχοληθούν και με τη θεωρητική αρχαιολογία ηχεί συχνά πολυτέλεια.

Στο μέλλον, όμως, με τις προσεγγίσεις που προτείνω (και σίγουρα δεν τις προτείνω μόνο εγώ), θα δούμε και στην Κρήτη σημαντικά θεωρητικά ανοίγματα – μαζί με τις παραδοσιακές προσεγγίσεις. Εξάλλου, παραδοσιακή και θεωρητική έρευνα είναι σαν τα δίδυμα. Η μία στηρίζει την άλλη. Τα δεδομένα θέλουν την ερμηνεία για την πλήρη εκτίμησή τους· αλλιώς δεν ζουν. Αλλά και η ερμηνεία παραμένει φλυαρία εάν δεν διαχειρίζεται και δεν αξιοποιεί όσο γίνεται πιο σωστά τα δεδομένα.

Μην ξεχνούμε ότι η αρχαιολογία είναι μια –άλλη μια– επαγωγική επιστήμη. Αν και οι αρχαιολόγοι μοιάζουμε με ανακριτές που εξετάζουν ό,τι έγινε κάποτε, δεν μπορούμε ωστόσο να φτάσουμε σε καθαρές ετυμολογίες. Για μας, δεν υπάρχει βεβαιότητα· μόνο η πιθανότητα υπάρχει. Όταν ξεκινούμε από τις θεωρίες προς τα τεκμήρια, παραμένει ο κίνδυνος να πιστέψουμε ότι λέμε κάτι αναμφισβήτητα σίγουρο, σαφές, σημαντικό – ή, αλλιώς, την αλήθεια! Ποτέ όμως δεν είναι έτσι! Ενώ, εάν ξεκινούμε από τα δεδομένα που παρατηρούμε και κατόπιν χρησιμοποιούμε θεωρητικά μοντέλα, και, π.χ., αναλογίες από άλλες κουλτούρες για να ερμηνεύσουμε την κατάσταση, ίσως τότε θα φτάσουμε σε μια καλύτερη –και είτε πιο σεμνή– κατανόηση του παρελθόντος που μελετούμε. Αφού, όπως μας διδάξε ο Karl Popper στο *The Logic of Scientific Discovery*,²⁷ κάθε επιστημονική θεωρία, κάθε κρίση, κρατάει μόνο έως την ανακάλυψη (και τη δημοσίευση) νέων στοιχείων ή νέων υποθέσεων που εξηγούν τα δεδομένα καλύτερα.

Προβλέπω, πράγματι, μια σπουδαία εποχή, που μόλις ξεκινά, για τη μινωική αρχαιολογία. Αφού όλο και πιο πολλοί αρχαιολό-

27 Popper 1959.

γοι της Κρήτης δέχονται ότι από μόνα τους τα ανασκαφικά και τα άλλα δεδομένα δεν επαρκούν, παρά τις νέες ενδιαφέρουσες πληροφορίες που φέρνουν οι σύγχρονες αναλυτικές επιστημονικές μέθοδοι. Θέλουμε να μάθουμε τι υπάρχει πίσω από τα αριστουργήματα της μινωικής τέχνης, τα ιερά κορυφής, την επιλογή και τη συχνά μακρόχρονη ζωή των εγκαταστάσεων, τα ταφικά έθιμα... Ξέρουμε ήδη πάρα πολλά για τους Μινωίτες. Να στραφούμε τώρα προς τις παράλληλες επιστήμες, κυρίως την ανθρωπολογία καθώς και την εθνολογία, για νέες προσεγγίσεις του υλικού μας, και για μια ανίχνευση του καταπληκτικού φαινομένου του Μινωικού πολιτισμού στο φυσικό, κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο που του ταιριάζει.

Οι ανασκαφές βέβαια θα παραμείνουν πάντα απαραίτητες, καταρχάς για την καλή εκπαίδευση των αρχαιολόγων του μέλλοντος. Μόνο στο πεδίο μπορεί να γνωρίσει κανείς την –πάντοτε εύθραυστη– φύση των ενδείξεων, που μοιάζουν τόσο σταθερές στα βιβλία, στη βιβλιοθήκη. Εκεί μαθαίνει ο μελετητής πόση συγκέντρωση χρειάζεται, και τι μεγάλη ευθύνη είναι να αποφασίσει –άπαξ και διά παντός– για τις βασικές σχέσεις των κομματιών του χρόνου και του χώρου που ανασκάπτει. Και τελικά, εάν δεν έχεις εκπαιδευθεί στη συστηματική ανασκαφή, θα το βρεις πολύ δύσκολο όταν, ως αρχαιολόγος της Εφορείας, θα έρθει η σειρά σου να ξεκινήσεις την πρώτη σου σωστική ανασκαφή.

Μια πολύ σύντομη τελευταία παρατήρηση: εμείς, όσοι δουλεύουμε στην Κρήτη, έχουμε συγχρόνως τη μεγάλη υποχρέωση να προωθούμε όσο καλύτερα μπορούμε τη δημόσια εικόνα της κρητικής αρχαιολογίας. Να φροντίζουμε για την προβολή της. Να δείχνουμε σε όλους τον πραγματικό χαρακτήρα της αρχαιολογικής μας ειδικότητας: ότι δηλαδή δεν πρόκειται απλώς για μια συναισθηματική «ρώσικη σαλάτα», φτιαγμένη από ταύρους, φίδια, κορίτσια χωρίς στηθόδεσμο, τον λαβύρινθο, την Αριάδνη, τον μίτο της και όλα όσα αποτελούν την «παρέα» του Μίνωα.²⁸ Αλλά ότι πρόκειται για μια

28 Ανάλογη ανάμειξη των μύθων με την αρχαιολογική ή/και την ιστορική πραγματικότητα ξεκινά, ιδιαίτερα στην Κρήτη, από τις πρώτες τάξεις του Δημοτικού Σχολείου: Simandiraki 2004.

σπουδαία επιστημονική κατεύθυνση, που αξίζει όλες τις προσπάθειες να την «απομυθοποιήσουμε». Αναγνωρίζοντας, ωστόσο, ότι οι μύθοι, οι κατά κανόνα μεταγενέστεροι μύθοι, έχουν και αυτοί τη δική τους αξία. Αν και δεν μιλούν, ας πούμε, για την τελική καταστροφή του ανακτόρου της Κνωσού, είναι σημαντικά κομμάτια της μακράς διάρκειας της ιστορίας της προϊστορικής Κρήτης.

Θα κλείσω με μερικούς στίχους από ένα ποίημα του W. H. Auden, με τίτλο 'Archaeology', που εμφανίστηκε στην τελευταία του συλλογή, το *Thank You, Fog*, ή *Σ'ευχαριστώ, ομίχλη*.²⁹ Ο Auden έγραψε το ποίημα αυτό με αφορμή, μάλλον, την ανασκαφή του Μαρινάτου στη Σαντορίνη.

ARCHAEOLOGY

The archaeologist's spade
delves into dwellings
vacancied long ago,

unearthing evidence
of life-ways no one
would dream of leading now,

concerning which he has not much
to say that he can prove
– the lucky man!

Knowledge may have its purposes,
but guessing is always
more fun than knowing...

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Του αρχαιολόγου η σκαπάνη
σκάβει μέσα σε σπίτια
άδεια από καιρό,

ξεθάβοντας μαρτυρίες
για τρόπους ζωής που κανένας
δεν θα ονειρευόταν να ζήσει τώρα·

που αφορούν αυτά για όσα δεν έχει πολλά
να πει που να μπορεί και να τα αποδείξει
– ο τυχερός άνθρωπος!

Η γνώση έχει ίσως τους σκοπούς της,
αλλά το να μαντεύεις είναι πάντα
πιο διασκεδαστικό από το να γνωρίζεις...

Το ποίημα αυτό μας οδηγεί σε μερικά συμπεράσματα:

- Πρώτον, μπορεί να ξέρουμε πολλά για τους προϊστορικούς κατοίκους της Κρήτης, αλλά πολύ περισσότερα μπορούμε να μάθουμε τώρα, μέσα από τη μελέτη του διαθέσιμου υλικού.

²⁹ Auden 1974, 22.

- Δεύτερον, οι ανασκαφές θα συνεχίσουν να αποκαλύπτουν σημαντικά νέα στοιχεία – κυρίως μάλιστα όταν ξεκινούν ως σωστικές προτού γίνουν συστηματικές (να θυμηθούμε μερικά μεγάλα πρόσφατα τέτοια παραδείγματα: Γαλατάς, Πετράς, Μονή Οδηγήτριας, Σύμη, Καστέλλι Χανίων, Πόρος Ηρακλείου...).
- Τρίτον, στο στάδιο που βρισκόμαστε τώρα, οι θεωρητικές προσεγγίσεις είναι απαραίτητες για την κατανόηση του Μινωικού πολιτισμού, εάν (και μόνο εάν) πάνε μαζί με την προσεκτική μελέτη των ανασκαφικών και των επιφανειακών δεδομένων.
- Ωστόσο, τέταρτον, οι Μινωίτες πάντα μας διαφεύγουν. Καλωσορίζουμε κάθε νέα λαμπρή ανακάλυψη, και αρχικά πιστεύουμε ότι θα μας φέρει πιο κοντά στη μινωική πραγματικότητα. Αλλά κάθε άλλο. Δεν είναι τόσο απλό. Αφού, κάθε φορά αλλάζει βέβαια το πολιτισμικό τοπίο αλλά παραμένουν τα κενά της επιστήμης μας. Γίνονται ίσως διαφορετικά κενά, αλλά είναι πάντοτε κενά. Και οι λεγόμενοι Μινωίτες όλο και απομακρύνονται, κρύβονται πέρα από κάθε νέο ορίζοντα. Ή, για να διαλέξω μια κατάλληλη μεταφορά από την κλασική αρχαιότητα, βρισκόμαστε ακόμη κάπου στο βάθος του σπηλαιίου της *Πολιτείας* του Πλάτωνα. Από μακριά, βλέπουμε κάπως το πανόραμα των μινωικών ιδεών, αλλά όταν το πλησιάζουμε αυτό κάθε φορά τρέχει ακόμη μακρύτερα.
- Όμως, πέμπτον, η κατάσταση αυτή δεν είναι αιτία απελπισίας. Το αντίθετο, μάλλον. Είναι η επιστημονική αλλά και ψυχολογική συγκίνηση, το πάθος και η χαρά του παντοτινού αγώνα να κατανοήσουμε την προϊστορία της Κρήτης.

Σε ένα τέτοιο «άστατο» ιστορικό τοπίο, μια προσέγγιση που βοηθά είναι εκείνη της συμμαχίας της φαντασίας, του συναισθήματος και της εμπειρίας για την κατανόηση των Μινωιτών. Στον νου μου έχω δύο ονόματα από τους περασμένους αρχαιολόγους – αλλά υπάρχουν, σίγουρα, και αρκετοί σύγχρονοι που θα μπορούσαν να αναφερθούν. Ο πρώτος μου ήρωας είναι ο Μίνως Καλοκαιρινός – όπως λέει ο T. S. Eliot, «Στην αρχή μου είναι το τέλος μου».³⁰ Εκεί-

30 «In my beginning is my end»: *Four Quartets: East Coker*, 1 (Eliot 1944, 15).

νος, που με τόλμη κατάλαβε τη σημασία του κνωσιακού κέντρου για την ιστορία της πρώιμης Κρήτης, ιδρύοντας έτσι τη μινωική αρχαιολογία – αν όχι και το χρονολογικό σύστημα της μινωικής πολιτισμικής ακολουθίας, που είναι δημιούργημα του Evans. Ο άλλος μου ήρωας είναι ο Νικόλαος Πλάτων, που άνοιξε τα μάτια της ψυχής μου στη λάμψη, την ποικιλία, την πολυπλοκότητα, την ομορφιά, και βέβαια τη μακρά διάρκεια των πολιτισμών της Εποχής του Χαλκού στο Μεγάλο Νησί, όταν επί τέσσερις ώρες μου έδειχνε τη Ζάκρο, ένα απόγευμα το καλοκαίρι του 1968. Τελειώσαμε όταν είχε βγει το φεγγάρι.

Ξαναθέτω το ερώτημα του τίτλου μου: «Γνωρίζουμε», λοιπόν, «τους Μινωίτες, 134 χρόνια μετά τις πρώτες ανασκαφές, του Μίνωα Καλοκαιρινού, στην Κνωσό»; Πώς να απαντήσουμε; Με μια ελληνική λέξη που αγαπώ πολύ γιατί είναι και θετική και αρνητική –εξαρτάται, πάντα– και εκφράζει πιστεύω καλά μία προοπτική της χώρας σας και των συμπολιτών σας. Με τη λέξη: «Ακόμα...».

Gerald Cadogan

Αντιπρόεδρος

Βρετανική Σχολή Αθηνών

geraldcadogan@onetel.com

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Αποσκίτου, Μ. 1979. Μίνως Καλοκαιρινός. Εκατό χρόνια από την πρώτη ανασκαφή της Κνωσού. *Κρητολογία* 8: 81-94.
- Auden, W.H. 1974. *Thank You, Fog*. Λονδίνο: Faber and Faber.
- Betancourt, P.P., C. Davaras και R. Hope Simpson (επιμ.) 2005. *Pseira IX. The Archaeological Survey of Pseira Island, Part 2. The Intensive Surface Survey*. (Prehistory Monographs, 12). Φιλαδέλφεια: INSTAP Academic Press.
- Braudel, F. 1958. Histoire et sciences sociales. La longue durée. *Annales. Histoire, sciences sociales* 13: 723-53.
- Cadogan, G. 2006. From Mycenaean to Minoan: an exercise in myth-making. P. Darcque, M. Fotiadis και O. Polychronopoulou (επιμ.), *Mythos. La préhistoire égéenne du XIXe au XXIe siècle après J.-C.* (BCH Supplément 46.) Παρίσι: École française d'Athènes, 49-55.
- Γαλανάκη, Ρ. 2002. *Ο Αιώνας των λαβυρίθων*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Eliot, T.S. 1944. *Four Quartets*. Λονδίνο: Faber and Faber.
- Evans, A.J. 1906. *Essai de classification des époques de la civilisation minoenne*. Λονδίνο: B. Quaritch.
- _____, 1921-35. *The Palace of Minos at Knossos I-IV*. Λονδίνο: Macmillan.
- Evans, J. 1936. *Index to the Palace of Minos*. Λονδίνο: Macmillan.
- Hallager, E. 2010. Crete. E.H. Cline (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 149-59.
- Hawes, H.A.B., B.E. Williams, R.B. Seager και E.H. Hall 2008. *Gournia, Vasiliki, and Other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete*. Φιλαδέλφεια: American Exploration Society.
- Hood, M.S.F. 1961-62. Stratigraphic excavations at Knossos, 1957-61. *Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 1961.* (Κρητικά Χρονικά 15-16.) Ηράκλειο: E.K.I.M., A, 92-98.
- _____, 1965. Minoan sites in the far west of Crete. *BSA* 60: 99-113.
- _____, 1967. Some ancient sites in south-west Crete. *BSA* 62: 47-56.
- Hood, (M.)S.(F.) και P. Warren 1966. Ancient sites in the province of Ayios Vasilios, Crete. *BSA* 61: 163-91.

- Hood, (M.)S.(F.), P. Warren και G. Cadogan 1964. Travels in Crete, 1962. *BSA* 69: 50-99.
- Καραδήμας, Ν. 2011. Η προϊστορική Κρήτη μέσα από ερμηνευτικά πρότυπα του 18ου και 19ου αιώνα. Η συμβολή των προτύπων αυτών στο έργο του Sir Arthur Evans. *Πεπραγμένα του Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 2006*. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Α3, 821-44.
- Karadimas, Ν. και Ν. Momigliano 2004. On the term 'Minoan' before Evans's work in Crete (1894). *SMEA* 46: 243-58.
- Κόπακα, Κ. (επιμ.) 1989-90. Μίνως Καλοκαιρινού. Ανασκαφές στην Κνωσό. *Παλίμψηστον* 9-10: 5-69.
- _____, 1995. Ο Μίνως Καλοκαιρινός και οι πρώτες ανασκαφές στην Κνωσό. *Πεπραγμένα του Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο 1991*. Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνης & Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Α1, 501-11.
- _____, 2002. Στέφανος Ξανθουδίδης. Ο πρωτεργάτης της κρητικής αρχαιολογίας. *Cretan Studies* 7: 125-40.
- _____, (Κ. Κοπακα), 2004. Η Κνωσός πριν τον Καλοκαιρινό: μια λησμονημένη μητρόπολη των πηγών; G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State*. (BSA Studies, 12.) Λονδίνο: British School at Athens, 497-511.
- Koraka, Κ. και C. Matzanas 2009. Palaeolithic industries from the island of Gavdos, near neighbour to Crete in Greece. *Antiquity* 83/321 <<http://www.antiquity.ac.uk/antiquitynew/projgall/koraka321/>> (30/12/2012).
- Κόπακα, Κ. και Χ. Ματζάνας 2011. Πρώιμα θαλάσσια ταξίδια στο Αιγαίο και την Κρήτη; Σκέψεις με αφορμή τις εργαλειοτεχνίες αποκρουσμένου λίθου από τη νήσο Γαύδο. *Πεπραγμένα του Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 2006*. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Α1, 43-82.
- La Rosa, V. 2004. Federico Halbherr: ένας «πολύ ειδικός απεσταλμένος» από την Κρήτη πολλά χρόνια πριν (1884-1930). *Κρητική Εστία* 10: 226-62.
- _____, 2010. Phaistos. E.H. Cline (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 582-95.
- Levi, D. 1960. Per una nuova classificazione della civiltà minoica. *La parola del passato* 15(71): 81-121.

- Marinatos, S. 1929. Le chernibon homérique dans la civilisation créto-mycénienne. *BCH* 53: 364-81.
- _____. (Σ. Μαρινάτος), 1932. Ανασκαφή Αμνισού Κρήτης. *ΠΑΕ*: 76-94.
- _____, 1933. Funde und Forschungen auf Kreta. *Archäologischer Anzeiger*: 287-314.
- _____, 1939. The volcanic destruction of Minoan Crete. *Antiquity* 13: 425-39.
- Panagiotaki, M. 2004. Knossos and Evans: Buying Kephala. G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State*. (BSA Studies, 12.) Λονδίνο: British School at Athens, 513-36.
- Pendlebury, J.D.S. 1939. *The Archaeology of Crete: An Introduction*. Λονδίνο: Methuen.
- Platon, N. 1961. La chronologie de la Crète et des Cyclades à l'Âge du Bronze. G. Bersu και W. Dehn (επιμ.), *Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1958*. Βερολίνο: Mann, 671-76.
- Popper, K.R. 1959. *The Logic of Scientific Discovery*. Λονδίνο: Hutchinson.
- Simandiraki, A. 2004. Μινωπαιδιές: the Minoan civilization in Greek primary education. *World Archaeology* 36: 177-88.
- Strasser, T.F., E. Panagopoulou, C.N. Runnels, P.M. Murray, N. Thompson, P. Karkanas, F.W. McCoy και K.W. Wegmann 2010. Stone Age seafaring in the Mediterranean: evidence from the Plakias region for Lower Palaeolithic and Mesolithic habitation of Crete. *Hesperia* 79: 145-90.
- Strasser, T.F., C. Runnels, K. Wegmann, E. Panagopoulou, F. McCoy, C. Digregorio, P. Karkanas και N. Thompson 2011. Dating Palaeolithic sites in southwestern Crete, Greece. *Journal of Quaternary Science* 26: 553-60.
- Tomkins, P. 2007. Neolithic: Strata IX-VIII, VII-VIB, VIA-V, IV, IIIB, IIIA, IIA and IC Groups. N. Momigliano (επιμ.), *Knossos Pottery Handbook: Neolithic and Bronze Age (Minoan)*. (BSA Studies, 14.) Λονδίνο: British School at Athens, 9-48.
- Tomkins, P., P.M. Day και V. Kilikoglou 2004. Knossos and the earlier Neolithic landscape of the Herakleion basin. G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State*. (BSA Studies, 12.) Λονδίνο: British School at Athens, 51-59.

Ventris, M. και J. Chadwick 1956. *Documents in Mycenaean Greek*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.

Vokotopoulos, L., G. Plath και F.W. McCoy υπό δημοσίευση. The yield of the land: soil construction and the exploitation of arable land at Choïromandres, Zakros in the New Palace period. G. Touchais, R. Laffineur, F. Rougemont, H. Procopiou και S. Andreou (επιμ.), *PHYSIS. L'environnement naturel et la relation homme-milieu dans le monde égéen protohistorique*. (Aegaeum.) Liège και Austin: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique και University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.

Wace, A.J.B. 1956. Foreword. M. Ventris και J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press, xvii-xxxi.

Do we know the Minoans 134 years after the first excavations,
by Minos Kalokairinos, at Knossos?

GERALD CADOGAN

Abstract

134 years after Minos Kalokairinos started excavating at Knossos, and 112 years after Arthur Evans began, Minoan archaeology has reached middle age. Where are we? Where are we going? And where perhaps should we be going?

In the discovery of early Crete, I discern three periods: from Kalokairinos till World War I; between the wars; and everything thereafter up till now. The first period was marked by an extraordinary number of major excavations, most notably at Knossos where Evans and Duncan Mackenzie moved tonnes of earth and worked hard to make sense of their findings and establish the nine-part Minoan system, which still holds today, but is complemented by Nikolaos Platon's palatial system. The second period saw, besides the publication of *The Palace of Minos* (1921-35), the pioneering achievements of the young John Pendlebury in excavating a whole settlement at Karphi, writing a still unduplicated synthesis *The Archaeology of Crete* (1939), and in combining programmatically diachronic survey of Lasithi with selected excavations of sites of different periods, to produce a full picture of human activity.

Since World War II we have seen a prolonged burst of intensive surveys and fruitful stratigraphic excavations, which have tended

to confirm Evans's scheme, while producing new "palaces" and new palatial buildings, and developing west Crete archaeologically. An unfortunate side-effect, however, is the mass of unpublished material hidden in storerooms. The most important discovery is not archaeological: the decipherment of Linear B as Greek.

A selective review then discusses landscape, pottery, fresco and writing studies, as well as modern interpretative approaches and the recent interest in the historiography of Minoan archaeology.

As for the future, we are still far behind in understanding the social, economic and political contexts of the Minoan civilisation. We need theoretical approaches, and the help of anthropology and local ethnology, provided they are tempered by the realisation that archaeology is an inductive discipline. And we need to promote Minoan archaeology as the serious study it is.

The paper closes with brief discussions of the poem 'Archaeology' by W. H. Auden and of two heroes of Minoan archaeology: Minos Kalokairinos and Nikolaos Platon. The answer to the question in the title is: "Not yet."

